

*І.О. Яременко
(м. Київ)*

ЗЕМСЬКЕ ВЧИТЕЛЬСТВО УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРАВОВИЙ СТАТУС, СОЦІАЛЬНИЙ АВТОРИТЕТ ТА ОПЛАТА ПРАЦІ

Досліджено становище земського вчительства напередодні та в період Першої світової війни. Ключову увагу акцентовано на вивченні правового статусу та рівня соціального авторитету, з'ясуванні особливостей оплати праці. Доведено, що умови воєнного часу мали неоднозначний вплив на вказану категорію педагогів.

Ключові слова: *земське вчительство, правовий статус, соціальний авторитет, оплата праці, Російська імперія.*

Реформи 60–80-х рр. XIX ст. у Російській імперії мали суттєвий вплив на розвиток усіх сфер суспільно-політичного та економічного життя, в тому числі й на стан народної освіти. Створення протягом наступних 50 років мережі якісно нових типів шкіл — земських, серед іншого, сприяло й накопиченню значного теоретичного та практичного досвіду в навчально-виховному процесі. Антропологічна орієнтація пропонованої студії у поєднанні з дотримання основ методології історії повсякдення визначила обрану різноплановість: правовий статус, соціальний авторитет та матеріальне забезпечення земського вчительства України в роки Першої світової війни.

Емпірична база роботи, зважаючи на тематичне спрямування, сформована на основі використання різнопланових публікацій таких періодичних видань, як «Народний вчитель», «Педагогічний журнал для навчаючих народних шкіл Полтавської губернії», «Циркуляр по Київському навчальному округу» та ін.

На початку XX ст., у зв'язку з планами запровадити загальну початкову освіту, профільне міністерство почало отримувати значно більші кошти на відповідні потреби. З точки зору аналізу процесу розвитку системи земської освіти, необхідність закріплення цих планів на законодавчому рівні мала особливе значення. Ця важливість визначалася тим, що існуючі домовленості між відомством та окремими повітовими земствами щодо переходу на загальне навчання, стимулюючи кількісне збільшення шкіл, мали занадто довготривалий характер. Так, у 1914 р., виходячи з фінансових планів органів місцевого самоврядування та планів розвитку мереж навчальних закладів, стало очевидним, що лише 49 земств завершать вказаний процес до 1915 р., 218 — до 1920 р., 116 — 1925 р., 31 — пізніше 1925 р. У даному випадку мова йшла лише про ті 414 земств, які подали свої проекти у міністерство¹. Звісно, на практиці революційні події 1917–1921 рр. та політика більшовицької влади зруйнували навіть

такі плани, однак з точки зору тогочасної перспективи й існування вже розробленого законопроекту з поправками Державної ради та Державної думи, вказані терміни здавалися занадто тривалими.

В умовах воєнного часу розвиток мережі земських шкіл практично припинився, оскільки держава не виділяла відповідного фінансування. Так, у міністерському циркулярі «Про допомогу земствам з коштів міністерства народної освіти на потреби народної освіти в 1914 і 1915 рр.» від 15 жовтня 1914 р. вказувалося, що до кінця поточного року та у наступному 1915 р. кошти на будівельні потреби асигнуватися не будуть². Лише у 1916 р. планувалося відновити розгляд відповідних клопотань.

Намагаючись вийти зі складної ситуації, українські земства покривали дефіцит фінансування за рахунок власного бюджету, збільшуючи частку витрат на потреби народної освіти. Наприклад, ця фінансова стаття Кременчуцького повітового земства на 1915 р. склала 385,829 тис. руб., тобто аж 46% від усіх річних витрат³. Втім, затягування війни неминуче вело до скорочення видатків. Зокрема, якщо Миргородське повітове земство змогло у 1915 р. виділити на потреби народної освіти 425,883 тис. руб., то на 1916 р. було заплановано 293,029 тис. руб. (тобто на 132,85 тис. менше)⁴. Однак, якщо ж говорити про фактичний стан речей у 1916 — на початку 1917 рр., то, зважаючи на умови воєнного часу, ключовим питанням було забезпечення більш-менш пристойного матеріального утримання для педагогічного персоналу, а бюджет розвитку системи земської початкової освіти ставав хронічно дефіцитним.

Економічні проблеми, що мали місце в умовах Першої світової війни, негативно впливали і на рівень професійної підготовки вчителів земських шкіл. Так, Гадяцькі повітові збори (Полтавська губ.), розглядаючи на засіданні 15 жовтня 1914 р. питання про «організацію губернським земством постійних дворічних курсів для підготовки вчительського персоналу» і визнавши їх необхідність, постановило відкласти цю справу до «більш сприятливого фінансового стану земства»⁵. Це питання, що вперше було винесене на порядок денний губернських земських зборів у 1913 р., залишилося відкритим у зв'язку з початком Першої світової війни. На початку 1915 р. попередньо планувалося відкрити вказані курси не раніше осені 1916 р., однак продовження світового конфлікту, а далі — загальновідомі революційні події не дозволили реалізувати цей задум. Разом з тим, незважаючи на складну ситуацію, відповідно до постанови Полтавської губернської управи тимчасові літні курси продовжували щорічно організовуватися: у 1914 р. — в Полтаві (загальноосвітні), Кременчуку та Ромнах (педагогічні); у 1915 р. — у Костянтинограді та Переяславі (педагогічні).

Говорячи у цьому контексті й про матеріальне забезпечення земських учителів, варто розуміти, що попри позитивну динаміку зростання загальних витрат земств на потреби народної освіти напередодні Першої світової війни, відповідна сума включала цілий ряд витратних статей: утримання власних шкіл; субсидювання церковнопарафіяльних, казенних і приватних навчальних закладів; утримання інспекції народних училищ та училищної ради й інші витрати,

пов'язані із наглядом за школами; купівля навчальних посібників і підручників; підготовка учительського персоналу, їх зарплати, премії та субсидії; заходи щодо поширення освіти, побудова та ремонт шкіл тощо. Відтак, порівняно із загальною сумою, кошти, що йшли безпосередньо педагогічному персоналу, були недостатніми. Зокрема, із загальної суми розміром 90,01 млн руб., виділеної земствами 40 губерній Російської імперії у 1913 р., на підготовку вчителів витрачено лише 986,5 тис. руб. (1,09%). Стаття «Субсидії та премії вчителям і учням» становила 951,1 тис. руб. (1,56%)⁶. Утім, слід розуміти, що в цей період основну зарплату педагогічні кадри отримували з казни, а земства в якості ініціативи здійснювали додаткові виплати (матеріальна допомога, заохочення, стипендії та ін.).

7 вересня 1913 р. було затверджено схвалений Державною радою та Державною думою закон про додаткове виділення 10 млн руб. на потреби початкової освіти. Відповідно до нього, річна зарплата земського вчителя встановлювалася на рівні не менше 360 руб. за наявності 50 учнів. За кожні п'ять років роботи їм також виплачувалася щорічна надбавка в розмірі 60 руб.; тобто за 10 років служби сума становила — 120 руб., за 15 років — 180 руб., за 20 років — 240 руб. При цьому у законі вказувалося, що «тим, хто вислужив до 1-го вересня 1913 року двадцять і більше років видача чотирьох надбавок розміром двісті сорок рублів на рік здійснюється з 1-го вересня 1913 року, а тим, хто вислужив п'ятнадцять, десять та п'ять років видача відповідних надбавок відбувається, починаючи з одного з наступних чотирьох років (1914–1917), в тій поступовості, яка буде визначена міністром народної освіти»⁷. Що стосується вказаної категорії вчителів із 20-річним стажем, виплата надбавки у 1913 р. здійснювалася з розрахунку за 1/3 року, тобто у сумі 80 руб.

У даному випадку можемо говорити про те, що лише у середині 1913 р. практику систематичних загальних державних надбавок було вперше закріплено на законодавчому рівні, що незначною мірою поліпшило матеріальне становище земського вчителства тих регіонів, земства яких не могли собі дозволити виплату зарплати у розмірі навіть 360 руб. Одним із винятків було Кременчуцьке повітове земство, яке, подаючи оголошення про заміщення двох вакансій «запасних вчителів» («основні», зазвичай відбували службу на фронті), пропонувало оклад у розмірі 720 руб. кожному з безкоштовними роз'їздами на земських конях⁸. Утім, у даному випадку варто розуміти, що цю категорію формували вчителі з досвідом, основним завданням яких було навчання молодих недосвідчених педагогів, які «бачать вперше школу, коли отримують призначення»⁹.

Зважаючи на законодавче нововведення про міністерські надбавки, відомство роз'яснювало, що вони ніяк не стосуються додаткових виплат учителям з боку земств, які добровільно можуть збільшувати/зменшувати їх розмір або навіть взагалі відмінити. Однак, в останньому випадку, місцеві органи самоврядування повинні були співвідносити таку практику із поступовим введенням у дію закону від 7 липня 1913 р., щоб не завдати педагогам суттєвих матеріальних збитків¹⁰.

З огляду на ці роз'яснення, більшість земств з 1914 р. почало відмовлятися від виплати власних надбавок учителям, однак залишали за ними право звертатися за відповідними коштами у випадку неотримання з якихось причин коштів від міністерства. Серед подібних поширених причин у перший рік після запровадження закону 7 вересня 1913 р. можна назвати несвоєчасну подачу відповідних документів (після 1 грудня 1913 р.) попечителями навчальних округів (а їм, у свою чергу, інформація надходила від директорів та інспекторів народних училищ).

Загалом на 1914 навчальний рік відомство запланувало виплатити вчителям, які мали 20 років і більше педагогічного стажу станом на 1 вересня 1913 р., 4,5 млн руб.; на 1915 н. р. — за 15-річний педагогічний стаж — 1,55 млн руб.¹¹ Однак зазначимо, що вже в умовах Першої світової війни, з очевидних причин, звичною практикою стала затримка відповідних багатомільйонних виплат та взагалі їх скасування в окремих губерніях. З огляду на постійне зростання цін, відповідно до міністерського розпорядження від 8 червня 1916 р., встановлювалася практика щомісячних виплат надбавок (до цього — 2 рази/рік), а контроль за виконанням цього нововведення покладался на директорів та інспекторів народних училищ¹².

Активізація нових спроб покращити становище вчителів системи початкової освіти роль відноситься до кінця 1913 — початку 1914 рр., коли було проведено Перший Всеросійський з'їзд з питань народної освіти, де Україну представляли понад 300 осіб. Його делегати одноставно вказували на необхідність «освіжити загальноправову атмосферу, в якій живе і працює вчитель. Затиснутий адміністративними вимогами, офіційними програмами, вчитель позбавлений можливості запроваджувати свої ідеали в життя школи. Від нього вимагається лише, щоб він виконував накази керівництва, і лише...»¹³.

Характерно, що постійно обурюючись втручанням міністерства у навчально-виховний процес у початкових школах та надмірній його регламентації, делегати з'їзду в одній із резолюцій вперше порушили питання про необхідність громадського контролю діяльності вчителів. Попереднє обговорення цього аспекту, з огляду на відсутність повноцінних напрацювань, засвідчило доцільність підготовки рекомендацій щодо можливих форм громадського контролю для обговорення вже на Другому з'їзді¹⁴.

На початку 1914 р. на засіданні комісії з питань народної освіти IV Державної думи при обговоренні законопроекту про асигнування додаткового кредиту розміром 9 млн руб. на потреби народної освіти було прийнято рішення про необхідність підвищення зарплати вчителям цього сектору: на 60 руб. з 1915 р. та ще на 60 руб. з 1916 р. У випадку реалізації цієї ініціативи первинний розмір окладу земського вчителя становив би 480 руб./рік¹⁵. Однак ці плани не вдалося реалізувати спочатку з огляду на тривале обговорення законопроекту, а потім у зв'язку з початком Першої світової війни, та, відповідно, ускладненням економічної ситуації.

Для порівняння і співвіднесення тогочасного жалування земських учителів із економічними реаліями зазначимо, що на Другому з'їзді ім. К.Д. Ушинського

представників вчительських товариств взаємодопомоги (кінець грудня 1913 — початок січня 1914 рр.) була прийнята резолюція «Матеріальне становище навчаючих», де йшлося про необхідність підвищення зарплати викладачам початкових училищ до 600 руб./рік. Це не враховуючи безкоштовного надання: житла, опалення та освітлення; прогінних та підйомних — при призначенні на посаду або переведенні; грошової компенсації у розмірі не менш, ніж 4-х місячна зарплата — при звільненні¹⁶. Іншою резолюцією з'їзд визнав неправильним і нецільеспрямованим скасування виплати земських надбавок до основного вчительського жалування після встановлення казенних субсидій вищезгаданим законом від 7 червня 1913 р.

Характерно, що самі земства, відповідні заходи профільного міністерства, що спочатку проявилися у формі надбавок, а невдовзі й загалом виплат зарплат земським вчителям, оцінювали досить негативно, називаючи їх спробами «прибрати всю справу народної освіти до своїх рук». Невдоволення стосувалося не стільки самого факту оплати основного жалування, скільки безпосередньо пов'язаного з цим підпорядкування педагогічних кадрів навчальній адміністрації, а не земській: «“Закріпивши” таким чином юридично за собою вчительство, перевівши його матеріально на «казенний пайок», міністерство, мабуть, безповоротно вирішило *підпорядкувати* [тут і далі в документі курсив — *І.Я.*] вчительство собі і *фактично*, оволодіти його не лише службовим становищем, а й усією його діяльністю»¹⁷. На практиці це відразу проявилось у залученні директорами та інспекторами народних училищ земських педагогічних кадрів до участі в різноманітних відомчих конференціях та з'їздах. Безумовно, як мінімум формальним мотивом цього було прагнення міністерства сприяти взаємному обміну знаннями та досвідом, професійному об'єднанню вчителів системи початкової освіти. Однак все це відбувалося під пильним контролем інспекції та без реформування самої суті навчально-виховного процесу.

Однак, «внаслідок викликаних воєнним часом обставин», надбавки з 1914 р. виплачувалися вкрай нерегулярно, а заплановане чергове збільшення урядом учительського окладу до 480 руб. не було здійснено. Серед інших передбачуваних заходів, в умовах розгортання воєнних дій, нереалізованим залишилось остаточне переведення земських закладів освіти на державне фінансування. Для прикладу, Кременчуцьке повітове земство клопотало перед міністерством народної освіти про виділення на 1915 р. 150 тис. руб., однак реально отримало лише 15 тис. руб. За цих же обставин і в силу аналогічних причин деякими земствами було припинено виплату надбавок учителям за стаж роботи. Про те, що навіть зарплати у 360–550 руб. з надбавкою катастрофічно не вистачало на нормальне життя свідчить прохання 17 земських учителів Миколаївської слободи, подане ними в Царівську земську управу (Астраханська губ.) восени 1915 р. У ній говорилося, що «на ті 93 коп. (або 1 руб. 40 коп. та 1 руб. 50 коп.) з додатковою надбавкою за довголіття, які ми отримуємо в день за вчителювання, не можна навіть терпимо харчуватися самотній людині, а сімейний народний учитель змушений животіти напівголодним існуванням. Не може педагог ходити і в лахмітті»¹⁸.

До цього варто додати також і витрати на медичне обслуговування, зважаючи на складні санітарно-гігієнічні умови праці. Загалом, не менше 3/4 усіх вчительських звернень до земських управ періоду 1915–1916 рр. — це прохання про покращення матеріального добробуту, скарги на існуючий стан речей і т.д.¹⁹ У цьому контексті, в умовах складного економічного становища, одним із вкрай поодиноких випадків видачі повітовими земствами додаткової надбавки можна вважати Костянтиноградські збори Полтавської губернії, які прийняли рішення про збільшення з 1916 р. утримання на 60 руб. для вчителів з 2-річним педагогічним стажем. В іншому випадку Полтавські повітові земські збори, з огляду на підвищення цін, постановили також збільшити зарплату на 7%²⁰.

Разом з тим позитивний характер мало спільне рішення воєнного й освітнього міністерств від 5 квітня 1915 р. про збереження утримання за вчителями, призваними на військову службу і під час їх перебування у воєнних училищах²¹. Також у випадку реєстрації педагогів, як «зниклих невідомо» посада за ними все одно зберігалася, відповідно до міністерського роз'яснення від 27 червня 1915 р.

З початком Першої світової війни актуалізувалося питання й про військову службу земських учителів. Останні, як відомо, не звільнялися від неї у випадку війни і мобілізація суттєво актуалізувала кадрову проблему. Невдовзі після початку бойових дій, Головне управління Головного штабу дало дозвіл на «розпуск тих з них [учителів початкових шкіл — *І.Я.*], які виявилися вільними після виконання усіх призначень як в діючі, так і запасні частини..., ці вчителі розпущені тимчасово і зобов'язані з'явитися в пункти збору за першою вимогою...». Таке рішення було обумовлене, перш за все, «надлишком цих останніх нижчих чинів»²². Натомість за тими, хто все ж таки був призваний на дійсну воєнну службу зберігалася посада та право на зарахування терміну служби до педагогічного стажу з відповідною виплатою п'ятирічних надбавок і пенсії з пенсійної каси міністерства народної освіти²³.

Швидкий розвиток мережі земських шкіл напередодні Першої світової війни, в умовах дефіциту фінансування, обумовив повторну появу ряду недоліків (частково подоланих на початку XX ст.), які позначалися на умовах праці вчителів. Основним серед них було використання непристосованих у санітарному та гігієнічному відношенні орендованих приміщень. Така ситуація мала місце по всій Російській імперії, зважаючи на, з одного боку, великі часові та фінансові затрати для побудови нових шкіл, а, з іншого, з огляду на кредитні зобов'язання земств перед міністерством народної освіти²⁴.

У тих же випадках, коли земство мало збудувати нове приміщення, до справи підходили з досить серйозним плануванням. Переконатися у цьому можна на прикладі проекту двокомплектної школи на 100 учнів, розробленого Лохвицьким повітовим земством Полтавської губернії. Так, передбачалося розділити будівлю на дві частини: 1) для проведення занять — два класи, роздягальня та сіни; 2) для підготовки занять і потреб вчителя: вчительська бібліотека, дві квартири (для неодруженого й одруженого вчителя), кухня, кімната сторожа, сільська бібліотека, комора та трое сіней²⁵.

Не випадково при плануванні шкільних новобудов передбачали в них і квартири для вчителів, адже житлова проблема залишалася актуальною протя-

гом усього періоду існування земств. Зокрема, педагоги Охтирського повіту Харківської губернії після прийняття весною 1914 р. місцевим земством рішення побудувати квартири для агрономів зверталися до управи: «Ми, вчителі, раді такій дбайливості земств про агрономів. Ми вітаємо всі заходи, які спрямовані на поліпшення життя будь-якого трудівника. Але, панове, земці! Згляньтеся ж на наше довготерпіння; ми десятки років мріємо лише про куточок при школі, живемо надією, що коли-небудь вдасться позбутися вічної турботи про те, де знайти прихисток. Далеко не при всіх школах нашого повіту є квартири для навчаючих, а квартирні [кошти], які видаються земствами, не дають можливості знайти пристойний притулок. Та й де такий знайти в селі?»²⁶. Земські вчителі вказували, що звичайними випадками було проживання на іншому краю села, а то навіть і в іншому селі.

При цьому навіть через 50 років існування земств описана реальність, пов'язана з умовами праці земського вчителя, суттєво відрізнялася від резолюцій вчительських з'їздів та теоретичних рекомендацій щодо санітарно-побутових умов навчання. Так, у відповідних «побажаннях», що друкувалися в періодичній пресі, йшлося про необхідність влаштування: для учнів гарячих сніданків, літнього (а по можливості і зимового) душу; сільської бані при школі (у цьому випадку з допомогою громади, земства та попечительства), саду та городу, зрошувальних полів на задньому дворі школи; бочки-фільтру для вживання якісної води («власними силами»). Серед іншого, винятково до обов'язків вчителя зараховувалося: видалення пилу мокрою ганчіркою, облаштування умивальника з декількома рушниками та плювальниці, спостереження за правильним опаленням печі тощо²⁷.

У реальності виконання всіх цих «побажань» було можливим лише за умов побудови нового приміщення школи та суттєвих надбавок до зарплати вчителя, на зразок тих, що мали місце в деяких багатих земствах південних українських губерній. Однак стан речей у більшості повітових управ, особливо в умовах скорочення міністерського фінансування в період Першої світової війни, був занадто далеким від описаного в теорії.

Поряд із констатацією деякого поліпшення матеріально-побутових умов праці та життя земського вчителя напередодні Першої світової війни необхідно зазначити, що в українських губерніях (та й загалом по всій Російській імперії) вказана ситуація покращувалася з географічним наближенням конкретної волості до повітового містечка або залізниці. Детальний аналіз цього аспекту поданий у статті 1915 р. «Неможна закріпачувати особистість вчителя!» вчительки Кременчуцького повіту Полтавської губернії О. Заборської. Зважаючи на особливу джерелознавчу цінність та критичну об'єктивність оцінок, вважаємо за необхідне подати об'ємні витяги з цієї розвідки. Зокрема, говорячи про земське вчителство віддалених від Кременчука волостей (Святилівської, Горбівської, Кобеляцької, Кринківської, Федорівської та ін.), — «до міста 50–60 верств та до залізниці 30–35», — О. Заборська писала: «Жовтневий день... Учитель закінчив заняття, з розхитаними нервами і наболілою душею увійшов у свою квартиру; але він втопився і фізично: з 8 годин на ногах; в горлі відчувається як би

маленька щілинка, через яку не захопиш потрібної кількості повітря; голову тисне, як в лещатах... На душі похмуро, холодно! ...Але і в квартирі віс холодом: обстановка бідна, а головне — все якось порожньо і самотньо... Хочеться їсти... Їсти нічого... Чи багатьом відомо, що є багато і багато вчителів, які живуть впроголодь: тижні по два і по три не їдять вареної їжі. Навіть у великих селах іноді доводиться буквально вмирати від голоду; не прилаштувався чогось на стіл до священика, і нарешті: в селі не багато знайдеться тих, хто вміє приготувати смачно і чисто, та й продуктів немає, нема з чого»²⁸.

Вчителька відмічала, що хоча мова йде конкретно про Кременчуцький повіт, теж саме можна говорити і про життя вчителів Київської, Чернігівської, Волинської та Харківської губерній, де вона або сама побувала або мала знайомих, які під час переписки описували подібну ситуацію. Так, один з інспекторів розповідав, що отримавши призначення на цю посаду, він, перш за все, здійснив ревізію підвідомчих йому шкіл. Побачивши в одній з них жахливі умови для навчання, він вирішив якнайсуворіше поговорити з місцевим учителем. Однак, зайшовши в його квартиру, він передумав: «Заходжу в квартиру розписатися — це не квартира, а буда: ледь поміщається ліжечко, столик, стілець; зі стін буквально тече — вони мокрі. Глянув я на вчителя, — серце стислося!»²⁹.

До описаного побутово-матеріального життя земських учителів варто додати й інші труднощі, пов'язані з відсутністю можливості проживати разом з родиною чи батьками, які знаходилися в іншому повіті та навчанням дітей у різних місцях. Цікаво, що описуючи таку картину, О. Заборська пропонувала елементарне, на її погляд, вирішення всіх проблем: наділення вчителів земельними ділянками при школах (2–3 десятини), щоб педагог мав при цьому власну корову та коня; та підвищення зарплати пропорційно зростанню цін.

Яскраво описав місце середньостатистичного земського вчителя у системі соціальних відносин напередодні Першої світової війни І. Кисельов — один із доповідачів на Першому Всеросійському з'їзді з питань народної освіти (1913 р.): «з усіх боків учитель відчуває попечительське та майже вороже ставлення; його тіснить інспектор училищ, загальна адміністрація, навколо світ темряви та невігластва. Вчитель далекий від усіх тих сучасних завоювань культури... До нього в селі всі йдуть за вирішенням громадсько-побутових питань, але що може дати він, сам інтелектуально бідний. Вчительська семінарія або інша школа не дала йому нічого у цьому відношенні... Самоосвітою вони займаються досить мало...»³⁰. Власне, виходячи з цього та враховуючи реальний стан речей, в окремій резолюції з'їзду «Про культурну роль учителя в селі» йшлося про те, що представники цієї професійної категорії повинні відігравати ключове значення не лише у справі народної освіти, а й упорядкування багатьох сторін життя та господарства. Формами такої діяльності серед селян повинні бути: організація просвітницьких бесід і читань, проведення екскурсій, створення народних хорів та ін. «Бажано, щоб народні вчителі, — йшлося у документі, — брали дієву участь у місцевих просвітницьких товариствах, а також у боротьбі з алкоголізмом»³¹. На особливу важливість вирішення останньої проблеми вказувалося і в іншій резолюції — «Про боротьбу з алко-

лізмом», де до обов'язків учителя було зараховано і знайомство з цим питанням, зокрема, соціально-гігієнічним, економічним та антикультурним значенням надмірного вживання спиртних напоїв, засобами боротьби з ним³².

У контексті аналізу позашкільної роботи слід вказати, що одним із найбільш популярних заходів, організовуваних земськими вчителями, були шкільні екскурсії. Для прикладу, Кременчуцьке повітове земство у 1913–1914 рр. організувало дві поїздки. Перша по маршруту Київ–Москва–Білгород–Полтава–Кременчук, друга — лише в Київ. При цьому в екскурсіях брали участь не лише учні одно- та двокласних училищ повіту, а й випускники цих навчальних закладів. Також лише напередодні Першої світової війни особливого поширення набуло встановлення святкової ялинки на пасхальні свята. Як засіб культурного виховання відповідна практика була відомою ще з кінця XIX ст., однак цей вид розваг набув популярності із набуттям учителями відповідного досвіду й організаторських здібностей, зростанням витрат на святкування. Зокрема, якщо спочатку учні лише прикрашали ялинку та розповідали вірші на свято, проведення якого фінансувалося виключно самими педагогами, то поступово до програми додалися співи, гра на музичних інструментах, театральні спектаклі тощо. Надання матеріальної допомоги місцевими поміщиками та запровадження платних квитків на вхід для селян дозволяло посилити декорації і реквізит учасників та отримувати невеликі прибутки, більша частина яких передавалася на потреби армії або постраждалих від війни місцевостей³³. Зазначимо, що подібні заходи мали неабияку популярність серед населення.

Крім вказаних форм культурного дозвілля, поширеним було залучення земськими вчителями як вихованців, так і безпосередньо селян (за організаційної та фінансової підтримки місцевих поміщиків) до садівничих робіт в окремі весняні або осінні дні. Характерний приклад — хутір Семимогили Кременчуцького повіту Полтавської губ., власниця якого В. Колачевська ще на початку XX ст. допомогла реалізувати ініціативу місцевої земської вчительки щодо колективної висадки дерев. У цьому заході взяли участь не лише учні початкової школи та вихованці реального училища, а й «маса народу». Дехто з місцевих жителів був навіть вдягнутий в українське народне вбрання і практика висадки дерев перейшла безпосередньо на село³⁴.

Про соціальне оточення земського вчителя напередодні Першої світової війни, його коло спілкування та психологічні настрої у зв'язку з цим можна дізнатися й на основі листа читача в редакцію газети «Народний вчитель». Автор пише: «Глухе село. Дороги нема... Вчитель — молода людина, якій не чужі прагнення попрацювати на благо народу... Восени і навесні учитель сидить у селі відірваний від культурного світу, не отримує ні листів, ні газет, ні журналів. Одним словом, створюється обстановка цілковитої самотності. У селі до числа «аристократії» (як висловився один селянин) відносяться: об'їждчики з лісниками — представники нижчої лісової варти, вічно п'яні, котрі чекають платні тільки для того, щоб її спустити на горілку; «синельщик» [кустар, який займався фарбуванням полотен — *І.Я.*] мужичок з далекого села, що прийшов на заробіток, але теж приймає активну участь в «розвагах» лісових «чинів»,

нарешті, «овчинник» [займався вичинкою овечої шкіри — *І.Я.*], що є головним застрільником у всіх п'яних пригодах. «Мила, одним словом, компанія». Решта населення села — селяни, забиті нуждою, нічим не цікавляться, бо турбота про хліб насущний переважає над усіма потребами... Ось середовище, от суспільство, серед якого проживає учитель. З ким може поділитися своїми думками учитель, поставлений в такі умови?»³⁵. І навіть, якщо в описаних деморалізуючих умовах учитель почне говорити із селянами про необхідність поліпшення їхнього становища, на нього чекає негайне звільнення після доносу місцевого урядника. Відтак, з огляду на рефлекс самозбереження, пише автор листа, він дуже швидко перетворюється на «сумирного». Власне, все сказане стосувалося конкретно Пермської губ., однак цілком відповідало як загальному становищу земських учителів у віддалених сільських місцевостях Російської імперії, так і стосувалося безпосередньо українських губерній.

Цікаво, що позитивну роль у цьому відношенні, в тому числі і в рості авторитету земського вчителя відіграла Перша світова війна. Так, земський учитель Полтавської губернії М. Анастасієв (мав 12-річний педагогічний стаж), провівши опитування серед учнів восени 1914 р. щодо їх ставлення до школи, навів такі характерні відповіді:

- «я хочу в школу, щоб, як візьмуть в солдати, все знати. Брат каже, що як не буду нічого знати, то погано буде, а так ще й бити будуть, так що слухай свого вчителя»;
- «я вчуся, щоб як піду в солдати, щоб не бути дурнем»;
- «я тому ходжу в школу, щоб навчитися читати і писати. Як піду в солдати, щоб вмів листа написати батьку та матері»;
- «коли піду в солдати, щоб служба легшою була»;
- «мене посилають у школу, щоб, коли доведеться в солдати йти, щоб грамотний був»³⁶.

Подібні думки багато в чому виражали ставлення самих селян до земської школи з початком Першої світової війни, що, звісно, позитивно відобразалося як на рівні навчання та старанності учнів, так і на відносинах із самим учителем. При цьому варто погодитися з автором, що «селянин дивиться на навчання з чисто практичної сторони» і на практиці «майже ніколи не заговорить про те, що посилати дітей в училище необхідно не лише для того, щоб він був грамотним, але і щоб він перш за все був людиною та громадянином своєї Батьківщини»³⁷.

Подібно до цього, на основі анкетування сільських дітей Харківської, Катеринославської і Полтавської губерній та у ході розмов із земськими вчителями, редакція видання «Для народних вчителів» відзначала, що війна суттєво змінила дітей, зробила їх чутливими, ініціативними, великодушними та більше зацікавленими в знаннях³⁸. Все це не могло не відбитися на авторитеті вчителя та посилювало його громадську роль.

З початком Першої світової війни земські вчителі майже повсюдно почали проводити при школах вечірні жіночі засідання, на яких обговорювали різноманітні «болючі» питання (наприклад, про мобілізацію дітей, їх становище на фронті), а також організувати колективні роботи з пошиття та в'язання одягу для солдатів.

Про всі ці зміни у ставленні місцевих жителів до земських педагогів і власне наслідки цього для їх морального стану яскраво писала з власного досвіду у листі в журнал «Народний вчитель» О. Миколаєвич: «Так непомітно і мимоволі для себе самої вчителька замість колишньої самотності починає відчувати себе потрібною для села, знаходити багато спільного між своїми інтересами і життям тих людей, яких вона раніше так мало помічала. Їй самій легшає працювати і жити в селі, так як вона тепер *не чужа* в селі»³⁹. Подібно до цього писала і вчителька Кременчуцького повіту Полтавської губернії О. Заборська, порівнюючи ситуацію 1915 р. з кінцем XIX — початком XX ст.: «Візьміть п'ятнадцять, двадцять років тому, в якому загоні був учитель? Я сама спостерігала факти: швидше потиснуть руку сільському куркулю, ніж учителю свого села; це така дрібна сошка, з особистістю якого не рахувався навіть швейцар земської управи... Тепер вже народному вчителю, відведено на життєвому бенкеті місце за загальним столом, — правда, ще в кінці його. Але вже є люди, які прислухаються до нашої думки і рахуються з ним»⁴⁰.

Таким чином, трагічні події Першої світової війни, що несли численні людські жертви та матеріальне розорення, мали неоднозначний вплив на земське вчителство. Зокрема, поряд зі значним загостренням фінансових та побутових проблем, умови воєнного часу сприяли росту його соціального авторитету за рахунок усвідомлення сільським населенням значення знань та грамотності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

¹ Законопроект о всеобщем обучении // Народный учитель. — 1914. — № 31/32 (декабрь). — С. 22.

² О пособиях земствам из средств Министерства народного просвещения на нужды народного образования в 1914 и 1915 гг. // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 1 (январь). — С. 5–6.

³ М. Вопросы по народному образованию в Кременчугском очередном земском собрании // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 1 (январь). — С. 9.

⁴ К-чук И. Вопросы народного образования на очередном уездном земском собрании в Миргороде в 1915 р. // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 12 (декабрь). — С. 9.

⁵ Двухгодичные педагогические курсы // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 4 (ноябрь). — С. 50.

⁶ Смирнов О. За полвека // Народный учитель. — 1914. — № 11 (март). — С. 2.

⁷ Одобренный Государственным Советом и Государственной Думой закон о дополнительном отпуске из средств государственного казначейства 10.000.000 руб. на нужды начального образования и о некоторых изменениях в условиях расходования кредита на нужды начального образования // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 1 (август). — С. 6–7.

⁸ Объявления // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 2 (сентябрь). — С. 55.

- ⁹ М. Вопросы по народному образованию... — С. 8.
- ¹⁰ О периодических прибавках учащим // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 3 (октябрь). — С. 5.
- ¹¹ Прибавка учителям // Народный учитель. — 1914. — № 6 (февраль). — С. 17.
- ¹² О ежемесячной выдаче пятилетних прибавок учащим в начальных училищах // Циркуляр по Киевскому учебному округу. — 1916. — С. 105.
- ¹³ Съезды. Первый Всероссийский съезд по народному образованию // Народный учитель. — 1914. — № 1 (январь). — С. 13.
- ¹⁴ Первый Всероссийский съезд по народному образованию. Резолюции // Народный учитель. — 1914. — № 7 (февраль). — С. 10.
- ¹⁵ Повышение жалования народным учителям // Народный учитель. — 1914. — № 12 (март). — С. 18.
- ¹⁶ Постановления, резолюции и тезисы, принятые II Съездом имени К.Д. Ушинского // Народный учитель. — 1914. — № 7 (февраль). — С. 15–16.
- ¹⁷ Смирнов О. Истекий год в жизни народной школы // Народный учитель. — 1914. — № 1 (январь). — С. 1.
- ¹⁸ 93 коп. в день // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 11 (ноябрь). — С. 63.
- ¹⁹ Земские учителя в их переписке // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 12 (декабрь). — С. 51.
- ²⁰ Местная хроника // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 12 (декабрь). — С. 61.
- ²¹ Сохранение содержания за учителями, находящимися в военных училищах // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 6 (июнь). — С. 2.
- ²² Народные учителя и война // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 2 (сентябрь). — С. 4.
- ²³ Обеспечение народных учителей, призванных на военную службу // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 2 (сентябрь). — С. 4–6.
- ²⁴ Постановления, резолюции и тезисы, принятые II Съездом имени К.Д. Ушинского // Народный учитель. — 1914. — № 7 (февраль). — С. 16.
- ²⁵ План двухкомплектной школы на 100 учащихся (Лохвицкое земство Полтавской губернии) // Народный учитель. — 1914. — № 13/14 (апрель). — С. 30.
- ²⁶ Когда же будет наша очередь? (Ахтырский у, Харьк. губ.) // Народный учитель. — 1914. — № 7 (февраль). — С. 16.
- ²⁷ Пожелания о санитарной деятельности народных учителей // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 1 (январь). — С. 54–56.
- ²⁸ Заборская О. Нельзя закрепощать личность учителя! // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 11 (ноябрь). — С. 43.
- ²⁹ Там же. — С. 43.
- ³⁰ Съезды. Первый Всероссийский съезд по народному образованию... — С. 11.
- ³¹ Первый Всероссийский съезд по народному образованию. Резолюции... — С. 6.
- ³² Съезды. Первый Всероссийский съезд по народному образованию. Резолюции // Народный учитель. — 1914. — № 8 (февраль). — С. 7.
- ³³ А.В. Мои пасхальные впечатления // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 7 (июль). — С. 25–28.

³⁴ Чубова С. Праздник древонасаждения // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 1 (январь). — С. 26–27.

³⁵ В-нь Е.И. Не вина в том учителей // Народный учитель. — 1914. — № 21 (октябрь). — С. 16.

³⁶ Анастасиев Н. Школьные заметки // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1914. — № 2 (сентябрь). — С. 16–17.

³⁷ Там же. — С. 17.

³⁸ Влияние войны на детей // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 11 (ноябрь). — С. 60.

³⁹ Не чужая (Из письма учительницы в журнал «Народный учитель») // Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии. — 1915. — № 1 (январь). — С. 51–52.

⁴⁰ Заборская О. Нельзя закрепощать личность учителя!.. — С. 42.

Стаття надійшла до редколегії 23.10.2014 р.

ЗЕМСКОЕ УЧИТЕЛЬСТВО НАКАНУНЕ И В ПЕРИОД ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ПРАВОВОЙ СТАТУС, СОЦИАЛЬНЫЙ АВТОРИТЕТ, ОПЛАТА ТРУДА

Исследовано положение земского учительства накануне и в период Первой мировой войны. Ключевое внимание акцентировано на изучении правового статуса и уровня социального авторитета, выяснении особенностей оплаты труда. Доказано, что условия военного времени имели неоднозначное влияние на указанную категорию педагогов.

Ключевые слова: земское учительство, правовой статус, социальный авторитет, оплата труда, Российская империя.

ZEMSKTE TEACHING OF UKRAINE BEFORE AND DURING THE FIRST WORLD WAR: LEGAL STATUS, SOCIAL AUTHORITY, SALARY

State of zemske teaching of Ukraine before and during the First World War is investigated. Main attention is paid to learning of legal status, level of social authority and ascertainment of salary peculiarities.

Keywords: zemske teaching, legal status, social authority, salary, Russian Empire.